

ՅԱԿՈԲ ԶՈՒԱՔԵԱՆ

Պատմական գիտ. դոկտոր, ԳԱԱ ՀԱԻ

ՎԱՅԵՐԵՆԸ ՍԵՐՁԱԽՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒՆ ՍԷՁ (1918–1946)

Յետեղեռնեան տարիներուն Մերձաւոր Արեւելքի հայ գաղթականութեան միայն չնչին տոկոսը գրական արեւմտահայերէնը գիտէր։ Մեծամասնութեամբ բարբառախօս ու թրքախօս, մասամբ արաբախօս ու քրտախօս էին հայկական հիւղաւաններուն մէջ եւ հոս ու հոն ցրուած բնակիչները։ Թրքախօս էին Այնթապի, Քիլիսի, Պերեճիկի, Մարաշի, Ատանայի, Չորք Մարզպանի, Ամանոսեան լեռներու գաղթական դարձած հայերը մեծամասնաբար։ Արաբախօս էին Սուրիա անցած Մարտինի հայերը, Ճսըր Շուղուրի մօտիկ գտնուող Եագուպիէ, Գնիէ եւ այլ մանր գիւղերու բնիկները, նաեւ Հալէպի, Տէր Զօրի եւ Դամասկոսի հին հայերը։ Քրտախօս էին Արեւմտեան Հայաստանի ծայր հարաւարեւմտեան շրջանները, մանաւանդ՝ 1927–1931 Սուրիա անցած հայերը, որ ծանօթ են բշերիկցիներ անունով։ Օսմանեան կայսրութեան արեւելեան շրջաններու՝ Կիլիկիոյ եւ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ արեւմտահայ դպրոցը դեռ չէր կրցած գրական արեւմտահայերէնը դարձնել ընդհանուր լեզու։ Բոլորը թրքերէնը գիտէին, եւ բնականաբար՝ Պէյրութի, Հալէպի, Դամասկոսի, Պաղտատի, Մուսուլի եւ այլ վայրերու հայոց մէջ տարածուեցաւ թրքերէնը՝ իբրեւ հաղորդակցութեան լեզու։ Թրքախօսութիւնն ընթացիկ երեւոյթ էր Մերձաւոր Արեւելքի հայ գաղթականներուն մէջ։ Աւելի մտահոգիչ էր մանաւանդ այն զանգուածի պարագան, որուն մայրենին թրքերէնն էր։ Դեռ 1919-ին ասիկա օրակարգի նիւթ կը դառնայ. մամուլը այսպէս կը բնութագրէ երեւոյթը. «Ցաւալի է այն երեւոյթը, որուն ականատես կ'ըլլանք ամէն օր։ Քիչ չէ թիւը կայտառ, վառվռուն հայ փոքրիկներուն, որոնք, ցաւալի՜ իրողութիւն, հայերէն չեն կրնար խօսիլ։ Ասոնք՝ հայութեան ապագայ սերունդը, զրկուած են իրենց մայր լեզուէն եւ թողուած են ասդին-անդին թափառական... Մեծ է տոկոսը չափահաս կիներու եւ այրերու, որոնք բացարձակապէս անտեղեակ են հայերէնին։ ...Պէտք է մեր ազգային մարմինները լուրջ նկատողութեան առնեն թրքախօսութիւ-

նը, եւ միջոցներ ստեղծեն զայն դարմանելու: Բոլոր թրքախօս մանուկները պէտք է դպրոց դրկուին: ...Խւրաքանչիւր հօր, մօր պարտականութիւնն է նախ եւ առաջ իր տղուն, աղջկան հայերէն սորվեցնել»¹:

Թրքերէնը կ'ապրէր ոչ միայն ընտանիքին մէջ, այլեւ բեմի վրայ: Այդ թուականներուն դպրոցական հանդէսներուն մէջ թրքերէն զաւեշտ ալ կը ներկայացնէին փոքրիկները՝ ի սէր մեծերուն, որոնցմէ շատերը միայն թրքերէն գիտէին: Այդ հանդէսները նիւթական եկամուտ մը կը բերէին դպրոցին, եւ անոնցմէ հրաժարիլ այդքան ալ դիւրին չէր գրական հայերէնը չհասկցող ծնողաց մեծ զանգուածին համար: Եկեղեցւոյ մէջ քարոզը կը տրուէր թրքերէն, խորհուրդները, աւետարանները կը թարգմանէին թրքերէն, աւետարանական եկեղեցւոյ մէջ հոգեւոր երգերը թրքերէն էին: Աւետարանական եւ լատին-կաթոլիկ եկեղեցիներու մէջ ժԹ. դարու կէսերէն գործող օտար քարոզիչներէն (միսիոնարներէն) շատերը միայն թրքերէն գիտէին: Թրքերէնը տեղ շինած էր այդ շրջանակներուն մէջ: Եւ բնական է, որ հայ գաղթականութեան մէջ 1920-ական թուականներու ընտանեկան խրախճանքներն ու հանդէսները կատարուէին թրքերէն խօսակցութեամբ եւ երգեցողութեամբ:

Հալէպի եւ Պէյրութի մէջ հայատառ թրքերէն պարբերականներ լոյս կը տեսնէին², մեծ մասով հոգեւոր, նաեւ տարաբնոյթ թրքերէն գիրքեր: Անշուշտ, կար նաեւ հայատառ թրքերէն Աստուածաշունչը: Կը հրատարակուէին ժողովրդական շունչով հայատառ թրքերէն ընդարձակ ոտանաւորներ (տեսթան), որոնք դաստիարակչական հսկայ դեր կը կատարէին թրքախօս հայոց մէջ՝ զանոնք զգաստացնելու այլասերումի օտարամուտ երեւոյթներուն առջեւ, կը պատկերէին գաղթահայութեան օտարութեան մէջ բնադրելու վիճակը, կը ներշնչէին մեր մօտիկ անցեալի ազգային ազատագրական պայքարի դրուագներով ու խորհրդային Հայաստանի գոյութեամբ³:

¹ Ե. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ, Թրքախօսութիւնը, «Կիլիկիա եռօրեայ», Ատանա, Ա. տարի, թիւ 6, 14 Մարտ, 1919:

² Հալէպի նոր գաղութին մէջ հայատառ թրքերէն պարբերականներ էին «Նոր Աւետարեւ» (1928–1934) շաբաթաթերթը, որ ունէր հայերէն տարբերակ եւս, «Սապահ երկարը» (Լուսաստղ, 1926–1927), «Մարանաթա» (Տէրը կու գայ, 1925–1963) եւ «Ֆուսսաթը Զայ երմէ» («Առիթը մի փախցներ», ձեռագիր, 1928) ամսաթերթերը:

³ Այս տեսթաններու շարքին մէջ Սարգիս Զառը Մինասեան կը սիրէ երգիծել ալաֆրանկա հագուստն ու պարը, ընտանեկան նոր բարքերը. երեք գործ ծանօթ է մեզի. «Տեսթան ալաֆրանկա մօտայա շարթ պիրէր թանէ հէր ֆերտէ օտայա» (երեք պրակ 13,

Հայրենակցական խիտ շրջանակներու մէջ կը գործէր բարբառը: Բարբառախօս հայ շրջանակներու մէջ քահանաները բարբառով կը կարգային Աստուածաշունչի գրաբարի վրայէն: Կար նոյնիսկ բարբառի վերածուած Աւետարան⁴: Բարբառախօս միջավայրի մէջ հայ գործիչներու հայերէն ելոյթները տեղւոյն վրայ կը թարգմանուէին բարբառի: Օրինակ՝ 24 Յունիս 1912-ին Քեսապի Ազգային Սահակեան վարժարանի շրջանաւարտից հանդէսին տնօրէն Մանուկ Գուլումճեանի կարդացած «Հուսկ բանքը» տեղւոյն վրայ կը թարգմանէ Աւետիս Ինճեճիքեանը:⁵ Այս երեւոյթը շարունակուեցաւ նաեւ գաղթականութենէ ետք Մուսա լեռ, Քեսապ, բարբառախօս հայրենակցականներու համեմատաբար խիտ շրջանակներու մէջ: Դպրոցներէ ներս գրական լեզուի առջեւ խուժ կը նկատուէր բարբառը, անոր ալ դէմ պայքար կար, բայց միւս կողմէ մեծ կարեւորութեամբ կը շեշտուէր բարբառները հաւաքագրելու եւ նկարագրելու անհրաժեշտութիւնը, անով հարստացնելու արեւմտահայերէն աշխարհաբարը: Հալէպի «Շփրատ» օրաթերթը 19 Յունիս 1929 թիւ 199-ի խմբագրականը կը նուիրէ այս նիւթին, ուր խօսելէ ետք հայ բարբառներու ուսումնասիրութեան մէջ տարուած աշխատանքներն ու անոնց բերած օգուտը կը թելադրէ անյապաղ անցնիլ անոնց հաւաքագրման աշխատանքին: Հալէպի եւ շրջակայքին մէջ իրենց բնօրրանին մէջ կը գոյատեւէին տակաւին Պէյլանի, Սուէտիոյ, Քեսապի, Արամո-Ղնեմիէ գիւղերու բնիկ հայոց բարբառները, հայրենակցական խիտ շրջանակներ կը ներկայացնէ-

12 եւ 16 էջանի, Հալէպ, 1927), «Տեսթան շարլսթոն վելվելեսի — օյունլար վելվելեսի» (16 էջ, Հալէպ, 1930), «Ֆամիլիալարտա գուհուր էտէն էնտիշելէր տեսթանը» (16 էջ, Հալէպ, 1939):

Հալէպի մեծագոյն գաղթականը կը գտնուէր Ռամատանիէի, Սուլէյմանիէ եւ Համիտիէի յարակից շրջաններուն մէջ: 1935-ին պետական հրամանով կը քանդուին այդ հիւղաւանները, որ մէկուկէս տասնամեակէ աւելի հայոց թշուառութեան բոյնը եղած էին: Անոնց քանդումին նուիրուած են Սարգիս Չառլշ Մինասեանի «Տեսթան պարագալար խիթամը» (12 էջ, Հալէպ, 1935) եւ Իմանում Մեննուշի «Պարագալար տեսթանը» (Հալէպ, 1935) ողբերը:

Այնթապի գոյամարտին նուիրուած են Իմանում Մեննուշի «Այնթապ տեսթանլարը», [ոգեկոչում Այնթապի ինքնապաշտպանութեան] (15 էջ, Հալէպ, 1931) եւ Յ. Տէրթախանեանի «1920 Այնթապ հարպընը տեսթանը» (16 էջ, Հալէպ, 1948):

Իւրօրինակ պոէմ մըն է մարաշցի Աւետիս Սէֆիւեանի «Էրմենինին կեշմիշ ահվալ տեսթանը» (48 էջ, Հալէպ, 1948), գործը, որ կը սկսի մեր ազգային ազատագրական պայքարի դրուագներով, յետոյ 1909 եւ Մեծ եղեռն, տունդարձ դէպի Կիլիկիա, երկրորդ գաղթականութիւն, յետոյ բնագրում Սուրիա եւ Լիբանան, Բ. համաշխարհային պատերազմ եւ, ներգաղթի ոգեւորութիւն: Հայրենադարձութեան օրերու արձագանգն է նաեւ Լուսին Տէր Պետրոսեանի «Հայաստան տեսթանը» (7 էջ, Հալէպ, 1946) գործը:

⁴ Աւետարան ըստ Մարկոսի, Կոստանդնուպոլիս, 1913:

⁵ Մ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ, Ազատ բեմի խօսքեր, Կ. Պոլիս, 1912:

ին բարբառախօս Ձէյթունի, Հաճընի, Արաբկիրի, Սեբաստիոյ, Մալաթիոյ, Խարբերդի, Բալուի, Տիգրանակերտի, Ուրֆայի, Քղիի, Սասունի հայերը Հալէպի, Դամասկոսի եւ Պէյրութի մէջ: Խմբագրականը կը գրէ, որ այս բարբառները «Գուցէ շուտով կորուսած ըլլան իրենց հարազատութիւնը. ուստի հայ բանասիրութիւնը եւ լեզուն օգտուին անոնցմէ օր առաջ»⁶:

Արեւմտահայ գրական լեզուն ընդհանուր լեզուի վերածելու ժխ. դառու ճիգը պէտք է շարունակուէր: Ասոր համար ամենէն կարելոր ու հիմնական կռուանը հայկական վարժարանն էր: Նոյնքան կարելոր դեր պիտի կատարէին հայ թերթը, գիրքը, ակումբը: Մերձաւոր Արեւելքի նոյնիսկ հեռւոր անկիւններուն մէջ 20—30 աշակերտի համար դպրոց հիմնելու յամառ աշխատանք կար: Դպրոց բանալը եկեղեցի մը հիմնելէ առաջ կու գար: Շատ դպրոցական շէնքեր յետագային մատուան դեր եւս կատարելու սկսան: Հարիւրաւոր դպրոցներ հիմնուեցան: Ասիկա հրաշքի համագօր երեւոյթ մըն էր: Հայերէնի ուսուցումը կրթական ծրագիրին առանցքը կը կազմէր: Հայերէնի տարածման պայքարն անցաւ մարզական, երիտասարդական, բարեսիրական միութիւններուն, բոլոր ակումբներուն մէջ կային գրադարաններ, ընթերցանութիւնը կը քաջալերուէր: Մամուլն իր կարգին լայնօրէն կ'արձագանգէր այս երեւոյթին: «Եփրատ» օրաթերթի լրատուական սիւնակներուն մէջ յաճախ քննադատութիւն կայ աւետարանական եկեղեցիներուն մէջ պաշտամունքները թրքերէնով կատարելու, իսկ քահանայ հայրերուն՝ ժողովուրդին թրքերէնով դիմելու, քարոզելու եւ փակման խօսք ընելու յամեցող երեւոյթներուն դէմ⁷: Օրինակ՝ արձանագրուած է, որ Արաբ Փունարի Ազգ. Խրիմեան վարժարանին մէջ ՀԲԸՄ-ի 24-ամեակին նուիրուած հանդիսութեան փակման խօսքը Վարդան քհնյ. Վարդերեսեանը կը կատարէ թրքերէնով⁸: Բաբգէն եպիսկոպոս Կիւլեսէրեան (յետոյ աթոռակից կաթողիկոս) ընդարձակ յօդուածով մը կ'անդրադառնայ հայոց կարգ մը շրջանակներու մէջ տարածուած թրքախօսութեան պատմական ու քաղաքական պատճառներուն, ինչպէս որ կան քրտախօս, արաբախօս, վրացախօս հայեր եւս. համո-

⁶ Խմբագրական. Բարբառները փրկենք (կոչ մը մտքի մարդոց), «Եփրատ», Հալէպ, 19 Յունիս, 1929, թ. 199:

⁷ Տէս ԲԱՔԳԷՆ ԵՊՍ. ԿԻՒԼԵՍԷՐԵԱՆ, Թրքախօսութիւն, «Եփրատ», 16 Մայիս, 1928, թ. 89. նաեւ նոյնը՝ Խմբագրական. Մեր ընտանեկան հաւաքոյթները, 26 Մայիս, 1928, թ. 92. նաեւ նոյնը՝ Թրքախօսութիւնը, 30 Մայիս, 1928, թ. 93:

⁸ «Եփրատ», 7 Մայիս, 1930:

զուժ կայ, որ թրքախօսութիւնը կը յաղթահարուի հայերէնի ուսուցմամբ, հայ երգի յաղթարշաւով⁹:

Հայերէնի ուսուցումը դժուարութեամբ կ'ընթանայ յատկապէս թրքախօսութեան պատճառով՝ տրուած ըլլալով, որ մեծամասնութիւն կը կազմեն թրքախօս շրջաններէ եկող ծնողներուն զաւակները: Հալէպի Սահակեան վարժարանի տնօրէնը կը տեղեկագրէ. «Ամեն առթիւ պաշտօնակցուհիներու ուշադրութիւնը հրաւիրած ենք հայերէն լեզուի բացառիկ կարեւորութեանը վրայ եւ զայն հետաքրքրութեան նիւթ դարձուցած՝ նկատի ունենալով մանաւանդ աշակերտութեան թրքախօսներու կարելոր մասը, միշտ խրատել, մերթ սպառնալ ու պատժել, օգնել ու միշտ սորվեցնել, ահա՛ մեր ըրածը: Խղճի կատարեալ հանգստութեամբ կարելի է ըսել, որ տրուած պայմաններուն մէջ բաւարար արդիւնք ձեռք բերուած է այս ուղղութեամբ: Կայ այն իրողութիւնը, որով թրքախօսներն սկսան հայերէն խօսիլ նաեւ ԴՊՐՈՅԷՆ ԴՈՒՐՄ (հակառակ անոր, որ ծնողները մեզի չօգնեցին մեր այս աշխատանքին մէջ): Իսկ ուսման միւս ճիւղերը, բաղդատմամբ հայերէնի, աւելի դիւրութեամբ կրցանք սորվեցնել բոլոր կարգերուն, եւ օրէ օր մտքի բացուիլը տեսնել մեր երկսեռ աշակերտներուն ու հրճուիլ ներքուստ (որ կը կազմէ հոգեկան վարձատրութիւնը ուսուցչին)»¹⁰:

Իւրօրինակ պատիժներ սահմանուած էին թրքերէն խօսող դպրոցականներուն համար. օրինակ՝ «Թրքերէն խօսողին կը յանձնուէր կլորակ թիթեղի կտոր մը, որ «մետալ» կը կոչուէր, որուն վրայ գտնուող ծակէն դերձան մը անցուած էր: Ուսուցչուհին զայն կը յանձնէր իր դասարանի ճարպիկ աշակերտներէն մէկուն, ան ալ աղուէսի նման դարան կը մտնէր եւ կը փնտռէր մէկը, որ թրքերէն կը գործածէր, եւ անոր վիզէն կ'անցընէր զայն: Այսպէս՝ ամբողջ օրը մէն մի թրքերէն խօսողին վիզէն կը կախուէր այդ «մետալ»ը: Երեկոյեան ուսուցչուհին ամեն մէկ ստացողին անունը կ'արձանագրէր իր տետրակին մէջ, շաբթուան վերջին օրը ներկայացնելու Պրն. Տնօրէնին, որպէսզի անոր համեմատ պատիժ մը ստանայ»¹¹: Յանկալի չէր նաեւ բարբառի գործածութիւնը: Քեսապի մէջ

⁹ ԲԱՐԳԷՆ ԵՊՍ. ԿԻՒԼԵՍԷՐԵԱՆ, Հայերը եւ թիւրք լեզուն, «Տաթեւ» կրօնական տարեգիրք, Հալէպ, գր. Ե., 1929, էջ 5–34:

¹⁰ Յ. ՉՈՒԱՔԵԱՆ, Ութսունամեակ Հալէպի Ազգային Սահակեան վարժարանի, 1927–2007, Հալէպ, 2007, էջ 63–64:

¹¹ ՎԵՐ. ՊԱՐԳԵՆ ՕՐՋԱՆԵԱՆ, Բեթէլ, Ութըրթաուն, 2001, էջ 12–13:

վիզի դերձան է օղակին խխունջի պատեան մը կ'աւելցնէին իւրաքանչիւր բարբառային բառին համար: Արձակուելէ առաջ ուսուցիչը տետրակին մէջ կ'արձանագրէր խխունջի պատեաններուն թիւը: Փոքրիկներն ամեն օր կը փորձէին պակսեցնել անոնց թիւը:

Այդ տարիներուն շատ մայրեր գրական հայերէն չէին գիտեր, շատեր հայերէն չէին գիտեր, բայց իրենց զաւակները դպրոցէն բերին հայերէնը, արհեստաւոր փոքրիկ տղաք ակումբէն բերին հայ գիրքը ու դուրս շարտեցին հայատառ թրքերէն թերթը, վէպը, Ս. Գիրքերը: Շատ հոգաբարձուներ հայերէն չէին գիտեր: Թրքերէնի, քրտերէնի, արաբերէնի ու նոյնիսկ բարբառի դէմ ինչ հաւատքով պայքարեցանք ու յաղթեցինք: Այդ հայերէն չխօսող սերունդէն ծնան Մուշեղ Իշխանի գրչակիցները: Ասիկա համաժողովրդական պայքար մըն էր: Դեռ մինչեւ 1960-ական թուականները Հալէպի ու Պէյրութի խանութներուն մէջ կախուած է յայտնի նշանախօսքը. «Թրքերէն խօսողին հայերէն պատասխանէ»:

Վերապատուելի Պարգեւ Օրջանեան, Հալէպի Բեթէլ վարժարանի իր աշակերտական 1920-ական տարիները յիշելով, կը գրէ. «Այսպիսի թրքախօս միջավայրի մը մէջ հասակ նետող մանուկը հայախօս դարձնել հրաշքի համազօր էր, բայց կարելի եղաւ շնորհիւ մեր մշակներուն անխոնջ աշխատանքին: Կ'արժէ անոնց յուշարձանները կանգնեցնել իրենց հայապահպանումի աշխատանքին որպէս վարձք: Մեզի արգիլուած էր խաղերու պահերուն թրքերէն բառ մը իսկ գործածել: Ան եղաւ մեր հայախօսութեան խմորը: Անոնք մեր մէջ արծարծեցին հայերէնի հանդէպ սէր, մեզի դասաւանդելով ոսկեղնիկ լեզուն եւ կերտելով հայու հոգին»¹²:

Այսուհանդերձ թրքերէնը առօրեայ հաղորդակցութեան եւ նոյնիսկ ընտանիքի մէջ կը շարունակէ ապրիլ, երբ հայերէնն արդէն ծանօթ է բոլորին: Դպրոցէն ներս ալ հայերէնի ուսուցման ճիգերը չեն արգիւնաւորուած ակնկալուածին չափով: 1942-ին Միքայէլ Նաթանեան՝ Բարեգործականի երկար տարիներու կրթական քննիչը, երեւոյթը ներկայացնելով, կը գրէ. «Կը հետեւցուի թէ՛ ազգովին եւ անխտիր արտակարգ ճիգ մը կարեւոր է Մեսրոպեան բարբառը վերահաստատելու համար՝ բնականաբար առանց յուսալքուելու, առանց տկարանալու թրքախօսներու մտայնութեան դէմ պայքարին մէջ»¹³: Ըստ Նաթանեանի՝ Սուրիոյ եւ առ-

¹² Անդ, էջ 12:

¹³ Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ, Լեզուական հարցը Սուրիոյ մէջ եւ հայերէնի ապագան, «Սիոն», 1942, թ. 5–6, էջ 116:

հասարակ արաբական երկիրներու մէջ ապրող հայը «Անխուսափելիօրէն ստիպուած է,— եւ պէտք ալ է,— հետզհետէ սորվիլ եւ աղէկ սորվիլ, արաբերէն եւ նոյնիսկ անոր համընթաց ֆրանսերէնը եւ անգլերէնը...: Լեզուական հարցն ալ, իր բոլոր կողմերով եւ երեւոյթներով, պէտք է մօտէն շահագրգռէ մեզ ազգովին՝ թէ՛ մէկ կողմէն մեր մայրենի լեզուն չկորսնցնելու, իւրացնելու եւ զարգացնելու զուտ հայեցի տեսակէտով, եւ թէ՛ միւս կողմէն, այս երկիրներու մէջ մեր արժանաչարգ դիրքը, մէկէ աւելի պատճառներով, կարենալ բաւարարելու եւ պահելու համար»¹⁴:

Բնիկ արաբախօս հայոց շրջանակներու զաւակներն ալ կը ներգրաւուին դպրոցներու կողմէ ղեկավարուող գրական արեւմտահայերէնի տարածման գործին մէջ, ջանք կը տարուի, որ անպայման հայկական վարժարան յաճախեն: Հայ եկեղեցին եւ դպրոցը աւելի հետեւողական եղան այս գետնի վրայ: Հալէպի Առաջնորդանիստ Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցւոյ կից Ազգային Հայկազեան վարժարանի տնօրէն Նշան Սաաթճեան 24 թուահամար, 9 Սեպտեմբեր 1920 թուակիր նամակով կը յայտնէ, որ բնիկ արաբախօս աշակերտներու եւ աշակերտուհիներու համար կազմած է մասնաւոր դասարաններ՝ անոնց հայերէնին մասնաւոր ուշադրութիւն դարձնելու նպատակով¹⁵: 52 թուահամար, 25 Սեպտեմբեր 1920 թուակիր նամակով Քաղաքական ժողովը տեղեակ կը պահէ, թէ «Միակ դժուարութիւնն է հայերէն չհասկցող արաբախօսներու խնդիրն: Մասնաւոր ուսուցիչի մը յանձնը եմ, օրական դասէն զատ վեց անգամ ալ կրկին դաս»¹⁶:

Հայ կաթողիկէ համայնքն ալ ունէր արաբախօս մեծ զանգուած մը Դամասկոսի, Հալէպի եւ Գամիշլիի մէջ: Հայ կաթողիկէ եկեղեցին ալ այս գետնի վրայ որոշ ջանք կը թափէ. Ճեզիրէի հայ կաթողիկէ թեմի կազմակերպիչ Կիւրեղ եպս. Զոհրապեանի մասին 1947-ին կը գրուի. «Զոհրապեան հայ կաթողիկէ կղերին այն դասուն կը պատկանի, որ կու գայ գաւառէն, գիտէ Հայն ու Հայաստանը եւ ուրկէ նաեւ իր գործակցութեան օրինակելի ոգին Ազգային առաջնորդարանին հետ»¹⁷: Համայնքն ունի 130 ընտանիք. գրեթէ բոլորն ալ արաբախօս մերտինցիներ են, հայա-

¹⁴ Անդ, էջ 117:

¹⁵ Բերիոյ թեմի ազգային առաջնորդարան, Ստացուած նամակներու ծրար, նամակ թիւ 24, 9—9—1920 թուակիր:

¹⁶ Անդ, նամակ թիւ 52, 25, Սեպտ. 1920 թուակիր:

¹⁷ Ս. ԲԱՅՏԻԿԵԱՆ, Հայ դպրոցը Գամիշլիի մէջ, «Արեւելք», Հալէպ, 25 Մարտ, 1947:

խօսաներ ալ կան, եւ քանի մը տուն՝ քրտախօսներ: Աշակերտութիւն՝ 300: Դպրոցը նախապէս առաջնորդարանին կից էր, արդէն փոխադրուած է սէօրերու դպրոցը: Սակայն նկատուած է, որ հայ կաթողիկէ համայնքի ոչ բոլոր դպրոցներն անկախ գործած են. մանչերու վարժարանները, իսկ տեղ-տեղ երկսեռ վարժարանները յանձնուած են օտար առաքելութիւններու հսկողութեան՝ յիսուսեան, ֆրանչիսկեան, լազարիստ, քափուշի-նեան վարդապետներու: Արաբախօս զանգուածներուն հայեցի դաստիարակութեան ու հայերէնի ուսուցման հարցով միշտ աւելին ակնկալուած է կաթողիկէ դպրոցներէն: 1928-ին դոկտ. Յակոբ Թօփճեան կը գրէ. «Հալէպի հայ կաթողիկէներուն կը պատկանի Հալէպի մեծ դպրոցը, որ թէեւ Հալէպի առաջնորդին հսկողութեան տակ կը գտնուի, սակայն ֆրանսացի ֆրէրներ զայն կը վարեն: Այստեղ կը յաճախեն 500—700 մանչեր ամեն ազգէ: Դպրոցական դասաւանդութեան լեզուն ֆրանսերէն է: Հայ աշակերտներուն կ'աւանդուին հայերէն եւ հայոց պատմութիւն: Այս դպրոցը հայացնելու համար մասնաւոր խնամք տանելու է»¹⁸: Այդ հարցով բողոքներ ու ընդվզումներ եղած են համայնքին մէջ: Անպաշտօն դրուածքով՝ Հալէպի մէջ կայ արաբախօս եւ հայախօս կաթողիկէ վարժարաններու զատորոշում: Հայր Արսէն Ադամեան՝ Տէր Զօրի կաթողիկէ համայնքի ժողովրդապետը, 1932-ին կը գրէ. «Երբ հոս հասայ, տեսայ որ ասորի կաթողիկէները մանչերու դպրոց ունէին, ուստի ես ալ աղջկանց վարժարան մը բացի: Սակայն ասկէ երկու տարի առաջ, երբ ֆրանսացի մայրապետները եկան, ստիպուեցայ իրենց յանձնել մեր վարժարանը եւ վարձու տալ դասարանները, քանի որ չէի կրնար ոչ հետերնին մրցիլ, ոչ ալ միջոց մը գտնել շարունակելու: Անարատ յղութեան մայրապետները անտարբեր մնացին կոչիս առջեւ, եւ այսպէս հայ աղջիկները այսօր լեզունին մոռնալու վտանգի մէջ են: Ասոնց բնակարան եւ դպրոց պատրաստ են. մեծաւորներուն կ'իյնայ ըմբռնել տալ այդ մայրապետներուն որ մեծ քաղաքներու շրջումով խոհարհ Առաքելութիւններէ յիտրշին»¹⁹: Այդ համայնքի արաբախօսութիւնը չէ յաղթահարուած:

Հայ Առաքելական Եկեղեցին լեզուի պայքարին կը մասնակցի երկու երեսներով՝ պայքար թրքախօսութեան դէմ գրական արեւմտահայ-

¹⁸ ԴՈՒՏ. ՅԱՎՈՐ ԹՕՓՃԵԱՆ, Հայութիւնը Սիրիոյ մէջ, «Հայաստանի Կոչնակ», Նիւ Եորք, 14 Յուլիս 1928, թիւ 28, էջ 874բ:

¹⁹ Յ. ՉՈՒԱՔԵԱՆ, Թեմերէ լուրեր — Տէր էլ Զօր, «Աւետիք», Պէյրութ, Ա. տարի, 1932, թիւ 10, Դեկտեմբեր, էջ 70—71:

յերէնի տարածման համար, նաեւ եկեղեցւոյ արարողակարգերուն մէջ աշխարհաբարի ներթափանցման փաստին առթիւ՝ պայքար ի պահպանութիւն գրաբար հայերէնի: Հաւատացեալներուն հասկնալի դառնալու համար թրքերէնը կը մտնէ նաեւ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ: Ասոր կը յաջորդէ նաեւ աշխարհաբարի գործածութիւնը: Այս երեւոյթը մտահոգիչ կը դառնայ Հայ Եկեղեցւոյ համար, գրաբարի՝ իբրեւ ծիսական լեզուի գործառութիւնը հետզհետէ կը վտանգուէր: Ասոր չէր կրնար հանդուրժել Հայ Եկեղեցին: Ասոր լաւագոյն ապացոյցը Բերիոյ թեմի առաջնորդ Արտաւազդ արք. Սիրմէեանի 6 Ապրիլ 1936 թուակիր թիւ 1 որոշմնագիրն է, որ խստօրէն կ'արգիլէ թրքերէնի եւ աշխարհաբարի գործածութիւնը հայ եկեղեցւոյ ծիսակարգերուն մէջ ու յատուկ պատիժ կը սահմանէ զանցառուներուն:

Ստորեւ այդ պաշտօնագիր-որոշմնագիրը.

— Ներկայ Առաջնորդական Պաշտօնագրով վերջին անգամ ըլլալով եւ կարեւորութեամբ կ'ազդարարենք, որ այսօրուրնէ սկսեալ բացարձակապէս արգիլուած է Հայ Եկեղեցւոյ մէջ, ըլլա՛յ Քահանայ Հայրերու կողմէ, ըլլա՛յ հօւր Վարդապետ կամ Աբեղայ կամ Քահանաներու կողմէ, ըլլա՛յ Սարկաւագ կամ Աւագ Սարկաւագներու կողմէ, ըլլա՛յ հրամանաւ Ուրարակրի կողմէ, ըլլա՛յ Դպրապետի կամ Դպրաց Դասու ոեւէ անհատի կողմէ, թուրքերէն լեզուաւ կամ աշխարհաբար լեզուաւ, ըլլա՛յ ուղղակի, ըլլա՛յ անուղղակի, գրաբար բնագրին վրայէն կարդալ աշխարհաբար կամ թուրքերէն:

Դարձեալ արգիլուած է պսակի, մկրտութեան կամ թաղման յատուկ աղօթքները նոյն ձեւով կարդալ աշխարհաբար կամ թուրքերէն: Մէկ խօսքով՝ տարիներէ ի վեր Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ բոյն դրած քմահաճ սովորութիւնները յառաջիկայ Ս. Զատկի տօնական օրերէն առաջ պէտք է ի սպառ վերցուին քաղաքիս Ս. Աստուածածին, Ս. Խաչ եւ վերջերս ալ ցաւալի կերպով եւ անբացատրելի կերպով ծաւալիլ սկսած Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջէն:

Հայ Եկեղեցին մի է իր բոլոր մանրամասնութիւններուն մէջ,— այս միութիւնը պէտք է երեւան գայ թեմիս բոլոր եկեղեցիներուն մէջ, ինչպէս որ միաձեւ են Գահիրէի, Աղեքսանդրիայի, Աթէնքի, Կ. Պոլսոյ, Մարսիլիոյ, Բարիզի, Լոնտոնի, Ամբրիկայի, Պաղտատի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի բոլոր հայ եկեղեցիները:

Ցաւով կը յայտարարենք, որ անսաստողներու համար վերապահած ենք կանոնական խիստ կարգադրութիւններ՝ մէկ ամիսէն մինչեւ երեք ամիս ապաշխարութիւն եւ քահանայական պաշտօններու տեղափոխութիւն:

Յանձնարարելով կատարեալ հնազանդութիւն Առաջնորդական ներկայ կարեւոր Հրահանգի հանդէպ եւ հայրական սիրոյ ողջունիւ:

Մնամք աղօթարար

Արտաւագդ Արքեպիսկոպոս²⁰

Գրաբարի ուսուցումը դեռ ժԹ. դարու երկրորդ կէսէն սկսած էր նահանջ արձանագրել արեւմտահայ դպրոցին մէջ: Սուրիահայ դպրոցը՝ մանաւանդ ազգային վարժարանները, մասամբ կը շարունակեն իրենց ծրագիրներուն մէջ մտցնել նաեւ գրաբարը: Ոմանք ջերմօրէն կը պաշտպանեն անոր ուսուցման կարեւորութիւնը՝ նկատելով հանդերձ, որ «Յաճախ գրաբարի ուսուցումը աւելորդ ժամավաճառութիւն սեպուած եւ զանց առնուած է մեր նախակրթարանաց բարձրագոյն կարգէն կամ նոյնիսկ բարձրագոյն դպրոցներուն մէջ»²¹: Այդպէս ալ կը մնայ: Սակայն դպրոցները ծրագրային եւ արտածրագրային յայտագիրներով աշակերտները եկեղեցիին մօտիկցնելու աշխատանք տարած են ամենուրեք եւ գրաբարին հետ հաղորդ պահած. այսպէս՝

— Ծրագրային իր գործունէութեան մէջ կրօնագիտութեան դասանիւթի առկայութիւնը բացարձակ է բոլոր դպրոցներուն համար: Երեք համայնքները տարբեր դասագիրքեր կ'առաջարկէին իրենց դպրոցներուն: Հայ առաքելական եւ կաթողիկէ վարժարաններուն մէջ կրօնական դաստիարակութեան կողքին կայ յատուկ ջանք՝ աշակերտին ընկալելի դարձնելու գրաբարով կատարուող ծիսակարգը, աղօթքները, շարականներն ու տաղերը, մէկ խօսքով՝ ընկալելի դարձնել գրաբարը: Հայոց պատմութեան դասագիրքերուն եւ հայերէնի ընթերցարաններուն մէջ դրուած են գոց սորվելու գրաբարեան մէջբերումներ մեր վիպասանքէն, ինչպէս հատուածներ՝ Արշակի եւ Վաղարշակի, Արտաշէս Աշխարհակալի, Արտաշէսի եւ Արտաւագդի, Արտաշէսի եւ Սաթենիկի, Նոյեան տապանին դրուագներէն հատուածներ, Աստուածաշունչի թարգմանութեան առա-

²⁰ ՅԱԿՈԲ ՉՈԼԱՔԵԱՆ, Ութսունամեակ Հալէպի Ազգային Սահակեան վարժարանի, 1927—2007, Հալէպ, 2007, էջ 107:

²¹ Խ. Պ. ՔԱՐՏԱՆ, Գրաբարի ուսուցումը, «Ճիւղատ», Հալէպ, 7 Սեպտեմբեր, 1927, թիւ 45:

ջին տողը եւ այլն, հատուածներ խորենացիի, Եղիշէ Պատմիչի եւ այլոց երկերէն: Կրօնի դասագիրքերուն մէջ կան սորվելիք շարականներ, տաղեր, Տէրունական աղօթքը, Հաւատոյ հանգանակը, աղօթքներ՝ ճաշի, գործի սկսելու, քնանալու եւ այլն:

— Ծրագրային աշխատանքին մաս կը կազմէ «Աշակերտական Պատարագ»ը, որ կը կատարէր քահանան համապատասխան թարգմանութիւններով ու թելադրութիւններով: «Աշակերտական պատարագ»ը կը կատարուէր կից եկեղեցւոյ կամ մատուան մէջ: Աշակերտներ կը ծանօթանային Ս. Պատարագին եւ երգեցողութիւն կը կատարէին:

— Դպրոցականներ կը ներգրաւուէին եկեղեցիներու դպրաց դասերուն մէջ ու աստիճանաբար կ'իրացնէին Հայ Եկեղեցւոյ գրաբար արարողակարգը: Դպրապետները հոն կը կատարէին ու կը շարունակեն կատարել ուսուցման կարեւոր աշխատանք:

— Կան նաեւ մեր երեք համայնքներու Կիրակնօրեայ դպրոցները: Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ Կիրակնօրեայ դպրոցները 1929-ին մտան Համաշխարհային Կիրակնօրեայ դպրոցներուն ցանցին մէջ: Հայկական Կիրակնօրեայ դպրոցները՝ իբրեւ հասարակաց ծրագիր, ունին կրօնաբարոյական եւ ազգային դաստիարակութեան առաջադրանք: Հայաստանեայց Առաքելական դաստիարակութեան մէջ կը մտնեն Հայ Եկեղեցւոյ տօներու, ծիսակարգերու, շարականներու, տաղերու եւ աղօթքներու ուսուցումը: Սա ալ բնականաբար սերտ առնչակից կը դարձնէ սերունդը մեր եկեղեցւոյ ծիսական լեզուին ու անոր նրբութիւններուն:

— Երկրորդական վարժարաններու բարձր կարգերուն մէջ մինչեւ 1960-ական թուականները կար գրաբարի ուսուցման դասապահ: Հետեւողական չէ եղած: Ազգային վարժարաններու 10—11-րդ կարգերուն կրօնագիտութեան առընթեր կը տրուի նաեւ հայ մատենագրութիւն դասը, ուր դպրոցականները յաւելեալ ճաշակ մը կը ստանան գրաբար ընթերցումներէ:

— Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցին եւ անոր կիրակնօրեայ դպրոցը գրաբարին նոյն դերը վերապահած են:

— Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ արարողակարգը կը կատարուի աշխարհաբարով: Համայնքին զաւակները գրաբարին կը ծանօթանան միայն հայոց պատմութեան եւ ընթերցանութեան դասագիրքերուն մէջ տեղ գտած հատուածներով: 1950-ականներէն ետք Եկեղեցին ընդունած

է Տէրունական աղօթքի գրաբար տարբերակը. շարք մը շարականներ ու տաղեր տեղ գտած են Հոգեւոր երգարանին մէջ:

Արեւելահայերէնը միշտ ներկայ է ուսուցման համակարգին մէջ: Դպրոցականները արեւելահայերէնով երգ ու ոտանաւոր կը սորվին տակաւին մանկապարտէզի տարիներէն: Սփիւռքահայ դպրոցին մէջ նախակրթարաններու ընթերցարաններէն (Բենիամին Թաշեանի «Հայկարան», Սիմոն Սիմոնեանի եւ Օննիկ Սարգիսեանի «Արագած», հայերենի «Մայրենի լեզու» շարքերը) անբաժան են նաեւ արեւելահայ հեղինակներու գործերը՝ շատ անգամ առանց արեւմտահայերէնի վերածումի: Նախակրթարանին մէջ աշակերտները կը ծանօթանան Ռաֆայէլ Պատկանեանի, Րաֆֆիի, Ղազարոս Աղայեանի, Յովհաննէս Թումանեանի, Աւետիք Իսահակեանի, Խնկո Ապերի, Վահան Տէրեանի, Եղիշէ Զարենցի եւ այլ գրողներու: Միջնակարգին՝ հեղինակներուն շարքն աւելի կը մեծնայ: Արեւելահայ եւ խորհրդահայ գրականութեան գործերը միշտ ներկայ եղած են դպրոցական եւ հանրային գրադարաններուն մէջ: Տպարաններ եւ հրատարակչատուններ օրին հրապարակը ողողած են համապատասխան գրականութեամբ, երբ ոմանք դեռ կալանքի տակ էին Խորհրդային իշխանութիւններուն կողմէ: Սուրիոյ մէջ Ուսուցչաց միութեան հրատարակութիւններուն կարեւոր մէկ բաժինը կը կազմէր արեւելահայերէնով հրատարակուած գրականութիւնը: Մէկ խօսքով՝ սփիւռքահայ դպրոցականին համար երբեք անմատչելի չէ եղած արեւելահայ դասականներու լեզուն: Սուրիահայ եւ լիբանանահայ դպրոցի շրջանաւարտները հանգիստ կրնային արտայայտուիլ նաեւ արեւելահայերէնով: Այդ տեսակէտէն բարացուցական երկ մըն է Անդրանիկ Ծառուկեանի «Թուղթ առ Երեւան» պոէմը (1945):

Կարելի է եզրակացնել, որ Մերձաւոր Արեւելքի մեր գաղթավայրերուն մէջ 1920–1946՝ մինչեւ մեծ հայրենազարծութեան տարին, արեւմտահայերէնը շարունակեց նախաեղեռնեան զարգացման իր ընթացքը, կրցաւ դառնալ համընդհանուր գրական լեզու Սփիւռքի բոլոր գաղթավայրերուն համար, սերտ աղերս պահեց արեւելահայերէնի հետ ու գրաբարը կարողացաւ ընկալելի դարձնել նոր սերունդներուն:

РЕЗЮМЕ

В статье представлен процесс развития и обобщения западноармянского литературного языка, который начался еще до геноцида и продолжился среди разбросанных по странам Ближнего Востока армянских беженцев, где турецкий, арабский, курдский языки, а также многочисленные армянские диалекты были причиной, препятствующей национальному объединению.

Армянским школам, церкви, прессе и союзам в 1918—1946 гг., до Великой репатриации, общенациональными усилиями удалось превратить западноармянский в литературный и разговорный язык, сохраняя также связь с восточноармянским и обрядовым армянским — грабаром (древнеармянский язык). Это процесс был направлен на сохранение армянства.

SUMMARY

The article presents the process of development and generalization of the Western Armenian literary language, which began even before the Genocide and continued among the Armenian refugees scattered throughout the Middle East, where the Turkish, Arabic, Kurdish languages, as well as numerous Armenian dialects were the reason that prevented the national unification.

From 1918 to 1946, before the Great Repatriation, Armenian schools, churches, press and unions, through national efforts, managed to turn the Western Armenian into a literary and colloquial language, while also maintaining a connection with Eastern Armenian and Classical Armenian (Grabar) languages. This was a process of preserving the Armenian identity.

